

सर्व भारतीयांना ज्ञात अशी 'महाभारत' ही ऐतिहासिक कथा आहे. महाभारत हा ग्रंथ 'जय' नावानेही ओळखला जातो. ही कथा म्हणजे एका राजाचे दुसऱ्या राजावरील विजयासंबंधीचे काव्य आहे. तसेच तुम्हांला छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाविरुद्ध केलेल्या प्रतापगडाच्या लढाईविषयी माहिती असेल. पानिपतच्या लढायांचा इतिहासही तुम्ही अभ्यासला आहे. पानिपतच्या पहिल्या लढाईत बाबराने तोफांचा प्रथमच उपयोग केला होता. बाबराने उंटावरून तोफांचा वापर केला, तर टिपू सुलतानाने १७८० च्या दशकात ब्रिटीशांच्या विरोधात अग्निबाणांचा उपयोग केला होता.

महाराष्ट्राचा इतिहास अभ्यासताना आपण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी वापरलेल्या युद्धनीतीविषयी (गनिमी कावा) वाचले आहे. त्यांनी जी युद्धनीती वापरली त्यासाठी महाराष्ट्राच्या भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेतला. महाराष्ट्राच्या भूगोलाची त्यांना चांगली जाण होती. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगांनी दख्खनच्या पठाराला विभागलेले आहे. त्यामुळे उत्तरेकडून झालेली आक्रमणे दक्षिणेत पोचली नाहीत.

ब्रिटीशांची वसाहत असताना भारतीयांनी पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धात भाग घेतला. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वतंत्र भारताला काश्मीरच्या मुद्द्यावरून पाकिस्तानशी पहिले युद्ध करावे लागले. त्यानंतर भारताला चीन व पाकिस्तानबरोबरही युद्धे करावी लागली. त्यामुळे भारतीय सैन्याला उत्तरेकडील पर्वतीय भागात लढण्याचा अनुभव मिळाला. भारतीय लष्कराच्या या अनुभवाचा फायदा तिन्ही सैन्यदलांना झालेला आहे.

युद्धाला प्रभावित करणारे चार घटक पुढीलप्रमाणे-

१) भूगोल : युद्ध ज्या पर्वतीय क्षेत्रात, मैदानी प्रदेशात, समुद्रात लढले जाते त्या त्या ठिकाणच्या भौगोलिक परिस्थितीचा युद्धनीतीवर परिणाम होत

असतो. त्या भौगोलिक परिस्थितीनुसार युद्धाचे डावपेच आखावे लागतात.

२) लोकांचे मनोधैर्य वा चारित्र्य : युद्धकाळात देशातील नागरिक कसा प्रतिसाद देतात, सैनिकांना समर्थन देतात की त्यांना विरोध किंवा त्यांच्या विरुद्ध टीका करतात? स्थानिक जनतेचा पाठिंबा हा कोणत्याही युद्धात निर्णायक असतो.

३) नेतृत्व : राजकीय नेतृत्व आणि लष्करी नेतृत्व असे नेतृत्वाचे दोन स्तर असतात. राजकीय नेतृत्वाला स्थानिक व आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती लक्षात घेऊन निर्णय घ्यावे लागतात तर लष्करी नेतृत्व रणनीती तयार करीत असते. या दोन्ही नेतृत्वामध्ये समन्वय गरजेचा असतो. म्हणूनच राष्ट्राचे नेते व लष्कर प्रमुख जे युद्धाचे संचालन करतात त्यांची कोणत्याही युद्धाच्या यशापयशामध्ये महत्त्वाची भूमिका असते.

४) युद्ध साहित्य किंवा शस्त्र प्रणालीचा उपयोग : शस्त्रास्त्रे व शस्त्र प्रणालीमध्ये सातत्याने उत्क्रांती होत आहे. इतिहासात सुरुवातीस ढाल, तलवार, भाला या शस्त्रास्त्रांचा उपयोग केला गेला. आज तंत्रज्ञानात झालेल्या विकासामुळे ड्रोन, क्षेपणास्त्रे यासारखी नवनवीन शस्त्रे अस्तित्वात आली आहेत. संप्रेषण व्यवस्थेतही आमूलाग्र बदल झाला आहे. प्राचीन काळापासूनच्या वाहतुकीच्या साधनांमध्ये घोडा, खेचर, बैल यासारख्या प्राण्यांऐवजी आधुनिक काळात वाहने, रेल्वे, विमाने असे बदल झाले आहेत.

वरील घटक युद्धाच्या स्वरूपाला प्रभावित करत असतात म्हणून लष्करी इतिहास म्हणजे फक्त युद्धाचा अभ्यास नाही. लष्करी इतिहासात कोणकोणत्या विषयांचा समावेश होतो, हे आपण पाहू-

लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासात खालील बाबींचा समावेश होतो-

- १) **घटक** : युद्धावर परिणाम करणाऱ्या भूगोल, साधने, लोकांचे मनोधैर्य, नेतृत्व इ. घटकांचा लष्करी इतिहासात अभ्यास होतो.
- २) **युद्धनीती/लष्करी डावपेच** : युद्धकाळात लष्कराने वापरलेली तंत्रे वा डावपेच यांचा अभ्यास लष्करी इतिहासात होतो. राष्ट्रांची स्वतःची लष्करी तत्त्वप्रणाली असते. भूतकाळातील घटनांच्या अभ्यासातून वर्तमानातील कामगिरीत सुधारणा करणे व चुकांची पुनरावृत्ती टाळणे हे लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे.
- ३) **मुत्सद्देगिरी** : काही राजकीय नीती या मुत्सद्देगिरीच्या असतात. एखाद्या राष्ट्राशी चर्चा करून वा काही वेळेस त्या राष्ट्रावर दबाव टाकून मुत्सद्देगिरीचा वापर केला जातो.
- ४) **युद्धाच्या कारणांचा अभ्यास** : युद्धासाठी राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक वा इतर घटक कारणीभूत असतात. लष्करी इतिहासात या कारणांचा अभ्यास केला जातो.
- ५) **युद्धाचे परिणाम** : युद्धामुळे प्रचंड प्रमाणावर जीवितहानी वा वित्तहानी होते. युद्धामुळे लोकांवर सामाजिक व मानसिक परिणाम होतात. लष्करी इतिहासात युद्धाच्या परिणामांचा अभ्यास केला जातो.

लष्करी इतिहास ही स्वतंत्र विद्या शाखा आहे. हा विषय गतिमान स्वरूपाचा आहे. याच्या अभ्यासातून समाजातील तांत्रिक, अर्थशास्त्रीय बदलांचा मागोवा घेतला जातो. युद्धाचे संचलन व युद्धाच्या इतिहासाचा अभ्यास हा या विषयाचा गाभा आहे. इतिहासकार युद्धाच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करतात.

लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासाचा मुख्य भाग युद्धांचा ऐतिहासिक अभ्यास असतो. त्यात युद्धाचा

इतिहास आणि युद्धस्थितीचा संबंध आहे. इतिहासकार युद्धाच्या इतिहासाकडे युद्ध, राजकीय नेतृत्व, आर्थिक संघर्ष आणि सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण इत्यादी दृष्टिकोनातून पाहतात.

लष्करी इतिहासाची ढोबळ व्याख्या :

लष्करी इतिहास हा युद्धाचा इतिहास असतो. त्यात लढणाऱ्या सर्व लष्करी संस्था, सैनिक व युद्धाचे संचलन कसे झाले यांचा अभ्यास समाविष्ट असतो. तसेच त्यात राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाज व त्याचे स्वरूप आणि संस्कृती यांचाही समावेश असतो.

लष्करी इतिहास का अभ्यासायचा?

सर्व लहान मोठी राष्ट्रे आपले राष्ट्रहित सुरक्षित राखण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. राष्ट्रीय सुरक्षा हा राष्ट्रहिताचा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. राष्ट्रहितासाठी ते प्रसंगी युद्धासही प्रवृत्त होतात. प्राचीन काळापासून लष्करी इतिहासात राष्ट्रहितास मध्यवर्ती स्थान आहे. लष्करी इतिहासात अनेक विषयांचा अंतर्भाव असतो. त्यामुळे ह्या विषयाचा अभ्यास का महत्त्वाचा आहे हे लक्षात येते. त्यातील काही मुद्द्यांचा आपण विचार करूया-

- १) युद्ध आणि राज्याचा विकास यांचा संबंध आहे. त्या अनुषंगाने भारताच्या इतिहासाचा विचार करू. सम्राट अशोकाने संपूर्ण भारतावर एकछत्री अंमल निर्माण केला होता. कलिंगच्या युद्धानंतर भारतात बौद्ध धर्माला राजाश्रय मिळाला. मोगलांशी लढा देऊन छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची बीजे पेरली. स्वराज्याची संकल्पना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोकांमध्ये रुजवली व ती संकल्पना नंतरच्या मराठी सत्तेने पुढे चालवली.
- २) लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासाने युद्ध आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था यांच्यातील संबंध समजण्यास मदत होते. पहिल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रसंघाची (League of Nations) आणि

दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्रे (U.N) या संघटनांची निर्मिती झाली. या दोन्ही संघटनांची निर्मिती जगात शांतता आणि सुव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी झाली. त्यांनी जगात नवीन व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले.

३) समाज व संस्कृती यावर युद्धामुळे होणारा परिणाम हा तिसरा घटक आहे. युद्धामुळे समाजात व्यापक स्वरूपाचे बदल घडून येतात. भारताने १९४७ मध्ये फाळणीच्या वेळी युद्धजन्य परिस्थितीचा अनुभव घेतला. त्याचा भारतीय समाजावर खोलवर परिणाम झाला होता. पाकिस्तानातून भारतात स्थलांतरित झालेल्या लोकांनी नव्या जीवन पद्धतीचा व संस्कृतीचा स्वीकार केला. युद्धामुळे स्थलांतरे घडून येतात व त्याचा स्थानिक लोकांच्या जीवन पद्धतीवरही परिणाम होतो.

४) सशस्त्र सेनादलांमध्ये लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासाचे काय स्थान आहे? जागतिक युद्ध किंवा भारताने लढलेली युद्धे यांचा भविष्यातील युद्ध योजना तयार करण्यासाठी वापर होतो का? लष्करी इतिहासाचा अभ्यास म्हणजे लष्करी नेतृत्व भूतकाळातीलच युद्धनीती पुढे वापरतील असे नव्हे. या विषयाच्या अभ्यासातून तर्कशुद्ध रीतीने लष्करी डावपेचांचा अभ्यास करणे साध्य होते. राजकीय द्येये साध्ये करण्यासाठी लष्कराचा वापर करणे ही एक नीती होय. लष्करप्रमुखांना तर्कशुद्ध विचार करता येणे आवश्यक असते, ज्याच्या मदतीने युद्धनीती आखली जाते. लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासाने ही क्षमता वृद्धिंगत होते.

भारतीय लष्कराचा इतिहास

कोणत्याही देशातील ऐतिहासिक घटना समजून घेताना त्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या भौगोलिक स्थितीचा विचार करावा लागतो. त्यात जमिनीची स्वाभाविक रचना, पाणी, हवामान आणि ऋतू, हे पर्यावरणविषयक घटक आहेत. भारतीय लष्करी इतिहासाचे आकलन

होण्यासाठी भारतातील प्राचीन काळापासूनची पर्यावरण व हवामानाची स्थिती लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.

प्राचीन काळापासूनचा लष्करी इतिहास अभ्यासताना कोणते मुद्दे महत्त्वाचे आहेत हे आपण पाहू. या भागात आपण भारताच्या प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन इतिहासाचा विचार करू.

प्राचीन भारताचा लष्करी इतिहास

सिंधू संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. सिंधू संस्कृतीच्या काळातील मोहेंजोदडो, हडप्पा, धोलावीरा, लोथल येथील ज्ञात शस्त्रास्त्रांची माहिती मिळते.

त्या काळातील शहरांची बांधकामे पक्क्या स्वरूपाची होती. शहरांना तटबंदी होती. विटांच्या पक्क्या भिंती होत्या. युद्धामध्ये तलवारी तसेच धनुष्यबाण वापरले जात असल्याचे पुरावे सापडतात. त्या काळातील लष्करी धोरण हे बचावात्मक होते. असे मानले जाते की सिंधू संस्कृती ही सदोष युद्धनीतीमुळे पराभूत झाली.

इ.स. पूर्व ५४९ ते ५१५ या काळात भारताने पर्शियन आक्रमण अनुभवले. त्यानंतर इ.स. पूर्व ३२७ ते ३२५ या काळात राजा अलेक्झांडरने केलेल्या आक्रमणामुळे ग्रीक युद्धपद्धतीचा अनुभव भारतीयांना प्राप्त झाला. ग्रीक सैन्यात (मेसीडोनिया) प्रामुख्याने धनुर्धारी, घोडदळ व पायदळाचा भरणा होता. या विविध अनुभवांमुळे गुलामगिरी, हत्याकांड व क्रौर्य यांचे दर्शन झाले. अलेक्झांडर व पोरस यांच्यातील युद्धात हत्तींचा मोठ्या प्रमाणावर वापर झाला. सम्राट अशोकाच्या काळातील सेनेत धनुर्धारी सैन्य व पायदळाचा भरणा होता.

युद्धप्रणालीच्या संदर्भातील कौटिल्याचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते. याचा पुरावा कौटिल्याने लिहिलेल्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात सापडतो. कौटिल्याने राजा, अमात्य, इतर अधिकारी, जनपद, किल्ले, कोष, दंड (सेना) आणि मित्र हे राज्याचे सात अत्यावश्यक घटक नमूद केले आहेत. कौटिल्याने रणांगणावरील

सैन्यरचना, सेनापतीचे कार्य, रणांगणावरील सैन्याचे नियंत्रण यासह युद्धनीतीची चिकित्सा 'अर्थशास्त्र' ग्रंथात केली आहे.

या काळात भारताने परकीय आक्रमणाच्या अनुभवाबरोबरच चोल घराण्याने आपल्या राज्याचा पारंपरिक सीमेपलीकडे केलेला साम्राज्य विस्तारही पाहिला. चोलांनी आपल्या साम्राज्याचा विस्तार बंगालच्या उपसागरातील म्यानमार व आग्नेय आशियापासून सिलोनपर्यंत (श्रीलंका) केला.

धोलावीरा येथील संरक्षक भिंती

सम्राट अशोकाच्या काळातील संरक्षक भिंती

प्राचीन भारताच्या लष्करी पद्धतीची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील-

१) प्राचीन भारताची लष्करी पद्धती प्रामुख्याने बचावात्मक होती. बचावासाठी मजबूत किल्ल्यांची उभारणी केली होती.

- २) राजाच्या पदरी कायम सेना होती, पण त्यासाठीची आर्थिक तरतूद मात्र अत्यंत कमी होती.
- ३) मौर्य काळात रणांगणात गतिमान घोडदळापेक्षा हत्तीदलाचा वापर करण्याकडे कल होता.
- ४) भारतीय युद्ध पद्धतीत धर्मयुद्धाचे (युद्ध नियमांच्या आधारे केलेले युद्ध) पालन करण्याकडे कल होता. त्यामुळे युद्धात मानवतेचे आणि संस्कृतीचे दर्शन घडत होते.
- ५) सम्राट अशोकाच्या काळात भारतात प्रथमच एकसंध राज्य निर्माण झाले. त्यामुळे एकच प्रशासकीय व्यवस्था संपूर्ण भारतभर अस्तित्वात आली.
- ६) चोल शासकांनी सागरी सामर्थ्याचा वापर करून आग्नेय आशियापर्यंत आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला.

प्राचीन भारतातील थोर सेनानायक :

- प्राचीन भारतातील पहिला लष्करी नायक सुदास हा राजा होय. त्याने इतर आर्य टोळ्या, दास आणि राक्षसांविरुद्ध अनेक लढाया जिंकल्या. इ.स.पू. १२०० ते १३०० च्या दरम्यान त्यांच्या नेतृत्वाखाली 'दशराज्ञ युद्ध' होऊन त्याने विजय मिळवला.
- मगध या महाजनपदात अजातशत्रू, महापद्मनंद, सम्राट चंद्रगुप्त यांसारखे अनेक लष्करी योद्धे होऊन गेले. धम्माचा संदेश देणारा अशोकही याच महाजनपदातील एक सम्राट होता. त्याचे साम्राज्य पश्चिमेकडे इराणपासून पूर्वेकडे बंगालपर्यंत तर उत्तरेकडे हिंदुकुश पर्वतरांगांपासून दक्षिणेकडे कर्नाटकपर्यंत पसरले होते.
- ग्रीक राजा अलेक्झांडर याच्याशी वीरश्रीने बचावात्मक युद्ध लढणाऱ्या पौरव कुलातील पोरस राजाची भारतीय इतिहासात फारशी दखल घेतली जात नाही. पण तो महान योद्धा होता.
- पहिल्या शतकाच्या उत्तरार्धात कलिंगच्या चेदी राजवंशातील राजा खारवेल याने बंगालच्या सत्ताधीशांचा पराभव करून विदर्भापर्यंत साम्राज्यविस्तार केला. त्याने मगधच्या प्रबळ लष्कराचा पराभव करून राजगृह हे राजधानीचे शहर लुटले.

- गुप्त साम्राज्यातही अनेक महापराक्रमी राजे होऊन गेले. **समुद्रगुप्ताने** (३४५-३८०) पश्चिमेकडे मध्य पंजाबपासून पूर्वेकडे आसामपर्यंत विस्तार केला. त्याच्या साम्राज्यात आंध्रप्रदेश व मध्यप्रदेशाचा बराचसा भाग समाविष्ट होता. **चंद्रगुप्त विक्रमादित्य** या त्याच्या पुत्राने (३८०-४१४) सिंधूच्या खोऱ्यापलीकडे काबूलपर्यंत त्याच्या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्याचा मुलगा **स्कंदगुप्त** (४५६-४६७) यानेही पंजाब प्रांतापर्यंत विस्तार केला.
- काश्मीरच्या **ललितादित्याने** (७४२-७६०) ईशान्येस तिबेटी साम्राज्याचा पराभव केला व वायव्य दिशेला कंबोज गणराज्य व तुर्कांचा पराभव केला. कांग्रा, तक्षशीला, हाजरा, पूँछ व राजौरी हे त्याच्या साम्राज्याचे भाग होते.
- चालुक्य राजा **पुलकेशी दुसरा** (६१०-६४२) याने पल्लवांविरुद्ध अनेक लढाया केल्या. त्याचे साम्राज्य अरबी समुद्राच्या किनारपट्टीच्या भागात पसरले. त्याने माळवा व गुजरातच्या सुरक्षेची काळजी घेतली.
- राष्ट्रकूट राजे **ध्रुव** (७८०-७९३) व **गोविंद तिसरा** (७९३-८१४) व **इंद्र तिसरा** (९१४-९२७) यांनी बंगालच्या पाल सत्तेचा व गुर्जर प्रतिहारांचा पराभव केला. **कृष्ण तिसरा** याने त्याच्या कालखंडात दक्षिण भारत व दख्खनवरील पकड घट्ट केली.

प्राचीन भारतावरील परकीय आक्रमणे :

- सिंधू संस्कृतीचा सहज पराभव झाला, कारण त्यांनी आपल्या संरक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले नाही. त्यांनी संरक्षक भिंती बांधल्या व त्यावर ते निर्धास्त राहिले त्यामुळे बाह्य आक्रमणाला ते रोखू शकले नाहीत.
- इ.स.पू. ६ व्या शतकात भारताच्या वायव्य भागात पर्शियन आक्रमणे झाली परंतु, या आक्रमणांचा भारतावर फारसा परिणाम झाला नाही.
- पोरसाने केलेल्या विरोधामुळे इ.स.पूर्व चौथ्या शतकामध्ये अलेक्झांडरच्या आक्रमणाला मर्यादा आल्या.
- दुसऱ्या शतकाच्या मध्यापर्यंत बॅक्ट्रीयन ग्रीकांनी भारताचा वायव्य व पश्चिम भाग काबीज केला.

- त्यांच्यानंतर शक, पल्लव, कुशाण भारतात आले. पहिल्या दोन सत्तांचा चौथ्या शतकाच्या मध्यापर्यंत गुप्तांनी पराभव केला.
- त्यानंतर अरब आले, ज्यांनी धार्मिक स्थित्यंतर घडवून आणले.

चर्चेद्वारे तुमचे मत मांडा :

- पाश्चात्य इतिहासकारांच्या मते भारतावर नेहमीच आक्रमणे होत होती. खरे तर, प्राचीन कालखंडात भारतावर फार आक्रमणे झाली नाहीत. बहुतांश वेळा भारतीय राजे आपल्या भूमीचे रक्षण करण्यात यशस्वी झाले.

मध्ययुगातील भारताचा लष्करी इतिहास

महमद गझनीच्या काळापासून तुर्कांनी भारतावर केलेल्या आक्रमणात विशेष आकृतिबंध दिसतो. ही आक्रमणे ऑक्टोबर ते फेब्रुवारी या काळात झाली. कारण ऑक्टोबरनंतर पावसाळा संपून जाई व फेब्रुवारीनंतर उन्हाळ्याची तीव्रता वाढे. या आक्रमकांनी भारताचा प्रदेश जिंकून घेतला नाही. ते आक्रमण करत व लूट बरोबर नेत. त्यांनी बाणांचा वापर करणाऱ्या घोडेस्वारांचा सैनिक म्हणून वापर केला.

१२ व्या शतकापासून ते भारतात मोगल साम्राज्याची स्थापना होईपर्यंतच्या काळात आक्रमणे होत राहिली. भारताच्या वायव्य भागातून आक्रमण करून आलेल्या बाबराने १५२६ मध्ये झालेल्या पानिपतच्या पहिल्या लढाईत ईब्राहिमखान लोदीचा पराभव करून मोगल साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. या पानिपतच्या पहिल्या युद्धापर्यंत तोफांचा वापर भारतीयांना ज्ञात नव्हता. अकबराच्या काळापासून ते औरंगजेबाच्या काळापर्यंत मोगल साम्राज्याचा विस्तार संपूर्ण भारतात झाला. त्यात अकबराचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते. त्याच्या धोरणाला सर्वांसाठी शांतता, (सुलेहकुल) म्हणून ओळखले जाते.

त्याने हिंदू समाजाला प्रशासकीय प्रणालीत एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला.

हा मध्ययुगीन काळ छत्रपती शिवाजी महाराजांचाही काळ समजला जातो. त्यांच्या यशाचे दोन पैलू आहेत. पहिला म्हणजे त्यांनी भारतीय राज्याची संकल्पना रुजवली. त्यांचा संघर्ष भारतावर राज्य करणाऱ्या भारताबाहेरील लोकांशी होता. दुसरे म्हणजे त्यांनी दक्षिण भारतात स्वराज्याचे रक्षण करण्यासाठी भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेऊन गनिमी कावा युद्ध तंत्र यशस्वी करून दाखवले. लढण्यासाठी मराठ्यांच्या मनात स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवली. १७६१ च्या पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईमुळे मराठे भारत हा भारतीयांसाठी आहे, या तत्त्वांसाठी लढत आहेत हे सिद्ध झाले, कारण या देशाच्या रक्षणासाठी ते दूरवर वायव्य सीमेपर्यंत लढायला गेले.

शोधा पाहू :

- पानिपतची तिसरी लढाई कोणात झाली ते शोधा.
- भारताच्या नकाशात पानिपत ठिकाण दाखवा.

मराठी सत्तेच्या काळात समुद्र किनाऱ्याच्या सुरक्षेबाबत वाढलेली सजगता ही मराठ्यांच्या सामर्थ्य विकासातील महत्त्वाचा भाग होती. मराठ्यांच्या नाविक

ब्रिटिशांवर आक्रमण करणारे मराठा आरमार

सरखेल कान्होजी आंग्रे

सामर्थ्याचा विकास छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात झाला. कोकण किनारपट्टीचे रक्षण करण्यात सरखेल कान्होजी आंग्रे यांची भूमिका महत्त्वाची होती. त्यांनी या प्रदेशात पोर्तुगीज, फ्रेंच आणि ब्रिटीशांना आपल्या सत्ता विस्तारण्यात अडथळा निर्माण केला.

मध्ययुगातील भारताच्या लष्करी इतिहासातून आपणास काही धडे शिकता येतील ते पुढीलप्रमाणे-

- १) तुर्की आक्रमकांकडून भारतीयांनी आधुनिक युद्धपद्धती स्वीकारली. घोडदळाची गतिमानता आणि तोफांचा वापर या नवीन युद्धतंत्राचा उपयोग युद्धात निर्णायक ठरला. मराठ्यांनी घोडदळाचा वापर सुरू केल्याने आलेल्या गतिमानतेने त्यांना विजयी बनवले.
- २) परकीय शक्तींविरुद्ध भारतीय सत्ताधीश एकत्रित न आल्यामुळे तुर्की व मोगल सत्ता यशस्वी ठरल्या.
- ३) हा कालखंड समुद्र किनाऱ्याची सुरक्षा वाढवण्याविषयी जागरूकता निर्माण करणारा ठरला.
- ४) अकबराची धोरणे व नंतरच्या काळात शिवाजी महाराजांच्या धोरणांमुळे सांस्कृतिक ऐक्य निर्माण झाले. या धोरणास सर्वधर्म समभावाचे धोरण म्हणतात.

मध्ययुगीन भारतातील थोर लष्करी सेनानी :

- **राजराजा** (९८५-१०१४) तंजावरच्या चोलांनी आपल्या छोट्या राज्याचे रूपांतर संपूर्ण दक्षिण भारत, श्रीलंका व मालदीव बेट व्यापणाऱ्या मोठ्या साम्राज्यात केले. त्याचा मुलगा **राजेंद्र पहिला** (गंगैकॉड) (१०१२-१०४४) याने गंगेपर्यंत आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्याने स्वतःला गंगैकॉडा चोला हे बिरूद घेतले, त्याचा अर्थ चोल राजा ज्याने गंगेपर्यंतचा प्रदेश जिंकला. आग्नेय आशियामध्ये नाविक लष्करी मोहिम काढणारा तो भारतातील पहिला राजा होय.
- **लक्ष्मीकारण** (१०३४-१०४२) या त्रिपुराच्या कलचुरी राजाने पूर्व बंगाल, ओडिसा, मध्य भारत, गुजरात व राजस्थानच्या काही भागात विस्तार केला.
- **कृष्णदेवराय** (१५०९-१५२९) विजयनगर साम्राज्याचा हा राजा, त्याच्या कालखंडात दक्षिण भाग अजिंक्य राहिला.
- राजपूत घराण्यातील राजा **संग्राम सिंग (राणा संग)** आणि **महाराणा प्रताप** हे आजही स्फूर्ती देतात.
- मुघल **सम्राट अकबर** थोर सेनानी होता. हिंदुकूश पर्वतापासून दख्खनपर्यंत त्याने एकछत्री अंमल आणला.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. **संताजी** हे युद्ध कलेत, डावपेचात कुशल सेनानी होते. **सरखेल कान्होजी आंग्रे** यांनी नाविक सुरक्षेच्या संदर्भातील आपली क्षमता सिद्ध केली. **पेशवा बाजीराव पहिला** यांनी दक्षिणेकडे व दख्खनच्या क्षेत्रात मराठी साम्राज्याची घडी बसवली.

तुम्हांला माहित आहे का?

- **मराठ्यांची सामरिक उद्दिष्टे** : हिंदवी स्वराज्य म्हणजेच धर्मराज्य स्थापन करावे हे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे उद्दिष्ट होते. त्यांचा फक्त महाराष्ट्राला स्वतंत्र करणे एवढाच हेतू नसून, दिल्ली काबीज करणे हा हेतू होता. स्वदेशी साम्राज्य उभे करणे हे त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट होते. सुरुवातीची १५ वर्षे शिवाजी महाराजांचे सैन्य पायदळावर आधारित होते. ते डोंगराळ प्रदेशात गनिमी युद्ध करण्यात निष्णात होते. नंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या हे लक्षात आले की, फक्त किल्ल्यांचे रक्षण करून हेतू साध्य होणार नव्हता. म्हणून त्यांनी आपल्या बचावाच्या सामरिक नीतीमध्ये बदल केला आणि आक्रमक बचावाची नीती स्वीकारली. म्हणून घोडदळावर भर देण्यात आला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरू केलेली रणनीती पुढील काळातही राबवण्यात आली. पेशवेकाळात अहमद शहा अब्दाली विरुद्धचा पानिपतचा लढा हा बाह्य आक्रमणापासून भारताला सुरक्षित ठेवण्यासाठीचा लढा मानला जातो.

आधुनिक युद्धपद्धती

१५ व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात युरोपमध्ये युद्धपद्धतीमध्ये बदल दिसून आला. लष्कराचे स्वरूप अधिक व्यावसायिक आणि राष्ट्रवादी बनले. त्यांना आधुनिक शस्त्रास्त्रे देऊन सुसज्ज करण्यात आले. फरशा आणि धनुष्य बाणाची जागा बंदुकांनी घेतली. पुढे तोफखान्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. पायदळ व घोडदळाला तोफखान्यात समाविष्ट करण्यात आले.

१४ व्या शतकात भारतामध्ये बंदुकीचा वापर सुरू झाला. परंतु त्यामुळे युद्धपद्धतीमध्ये फारसा बदल झाला नाही. सैन्याचा मुख्य भाग घोडदळच राहिला. अड्यार नदीच्या लढाईनंतर मात्र (१७४६) भारतातील युद्धतंत्रात बदल घडून आला. फ्रेंचांनी बंदुकांचा उपयोग केल्यामुळे कर्नाटकच्या नबाबाविरुद्धच्या लढ्यात त्यांना यश आले. घोडदळापेक्षा बंदुकधारी प्रशिक्षित सैन्य अधिक प्रभावी ठरले. या युद्धामुळे भारतामध्ये आधुनिक युद्धपद्धती अस्तित्वात आली. युरोपियनांकडून मराठे, निजाम आणि हैदर अली यांनी आपल्या सैन्यासाठी प्रशिक्षण घेण्यास सुरुवात केली.

पायदळाची भूमिका, त्यांच्याकडील अवजारे, त्यांचा उपयोग आणि कार्य हा आधुनिक युद्धपद्धतीचा गाभा बनला. तोफखान्याची रचना आणि उपयोग, त्याचा योग्य वापर आणि विकास हे महत्त्वाचे घटक होते. दुसरे म्हणजे बंदुकींचे प्रमाणीकरण केले गेले. पायदळाला सहयोग देणे हे तोफखान्याचे कार्य होते. महादजी शिंद्यांनी प्रथम गारदी पलटणी उभ्या केल्या. या पलटणी युरोपीय पद्धतीचे प्रशिक्षण आणि साधन सामग्रीने सज्ज केलेल्या होत्या. पुढे पेशवे, होळकर, टिपू सुलतान आणि शिखांनी ही पद्धती अमलात आणली.

आधुनिक भारताचा लष्करी इतिहास

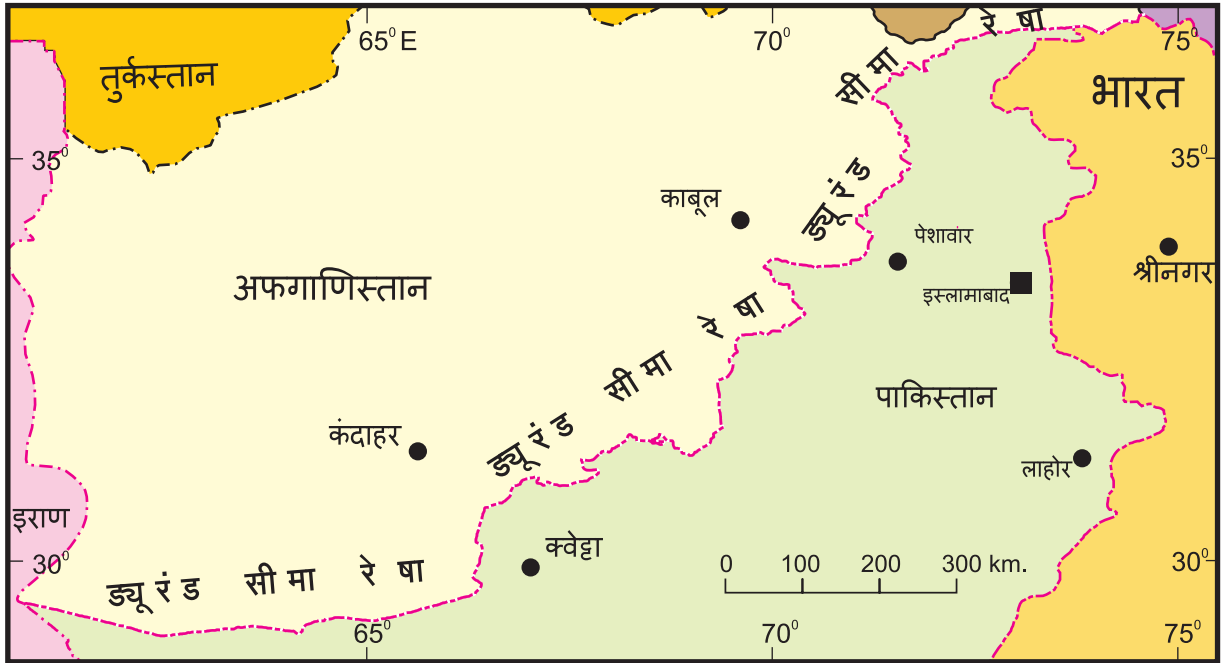
पोर्तुगीज हे भारतात येणारे पहिले युरोपियन होते. वास्को-द-गामाने १४९८ मध्ये भारतीय भूमीत प्रवेश केला. त्यानंतर ब्रिटिश, फ्रेंच आले. पोर्तुगीज व फ्रेंच यांच्या भारतातील सत्ता संपुष्टात आल्यानंतरही ब्रिटिशांची सत्ता टिकून होती.

प्लासीच्या लढाईतील (१७५७) विजयामुळे भारतात ब्रिटिश सत्तेची स्थापना झाली. बंगाल प्रांतावर ब्रिटिशांचे आधिपत्य निर्माण झाले. त्यानंतर त्यांनी इतर प्रादेशिक सत्तांकडे (मराठे, निजाम आणि म्हैसूर) आपला मोर्चा वळवला. टिपू सुलतानाचा १७९९ मध्ये व मराठ्यांचा १८१८ मध्ये पराभव झाल्यावर ब्रिटिशांनी १८४२ मध्ये सिंध प्रांत जिंकून घेतला व शिखांचा पराभव केला. १८४८ मध्ये लाहोर जिंकून घेतले. १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्य युद्धानंतर ब्रिटिश शासनाने ईस्ट इंडिया कंपनीकडून भारताची सत्ता आपल्या हातात घेतली. १९ व्या शतकाच्या शेवटी ब्रिटिशांनी अफगाणिस्तानच्या सीमेला अंतिम स्वरूप दिले आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस भारत व चीन यांच्यातील तिबेटसह सीमा निश्चित केली.

ब्रिटिश कालखंडाकडून आपण काय शिकलो

१) सरहद्द आणि सीमा : भारतीय विचारवंतांनी पारंपरिकरीत्या साम्राज्याच्या व्याप्तीचे वर्णन करताना सरहद्दीचा विचार केला आहे.

उदा. आपण अकबराचे साम्राज्य काबूल आणि कंदाहरपर्यंत पसरले होते असे म्हणतो किंवा पेशवेकालीन मराठ्यांच्या साम्राज्याचा विस्तार अटकेपर्यंत झाला असे म्हणतो. सरहद्द म्हणजे दोन देशांदरम्यानचा भौगोलिक प्रदेश होय. ब्रिटिशांनी भारतीयांना सीमांच्या संकल्पनेची ओळख करून दिली. सीमा ह्या दोन देशांचा भौगोलिक प्रदेश निश्चित करित असतात. उदा. मॅकमहॉन सीमा रेषा, ड्यूरेण्ड सीमा रेषा किंवा रेडक्लिफ रेषा या सीमा रेषा आहेत.

ड्यूरंड सीमा रेखा

मॅकमहॉन सीमा रेखा

रेडक्लिफ सीमा रेखा

तुम्हांला माहीत आहे का?

- **ड्यूरेण्ड रेखा :** अफगाणिस्तान आणि ब्रिटिश कालीन भारत यांच्या दरम्यानची ही सीमा रेखा होती. ब्रिटिश सरकारचे परराष्ट्र सचिव श्री. मॉर्टीमर ड्यूरेण्ड आणि अफगाणिस्तानचे अमीर अब्दुल रहेमान खान यांनी १८९३ मध्ये समझोता करून ही रेखा प्रस्थापित केली. आज ड्यूरेण्ड रेखा ही पाकिस्तान व अफगाणिस्तान दरम्यानची सीमा रेखा आहे.
- **मॅकमहॉन रेखा :** ही चीनचा प्रदेश तिबेट आणि भारताच्या ईशान्य प्रदेश (अरुणाचल प्रदेश) यांच्या दरम्यानची सीमा रेखा आहे. ही रेखा १९१४ साली ब्रिटिश प्रशासक हेन्री मॅकमहॉन यांनी सिमला परिषदेत निश्चित केली.
- **रेडक्लिफ रेखा :** ही भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान पंजाब आणि बंगाल प्रदेशातील सीमा रेखा आहे. सर सिरिल रेडक्लिफ, जे सीमा परिषदेचे सहअध्यक्ष होते, त्यांनी ही सीमा रेखा निश्चित केली.

दोन सीमा रेषांची उदाहरणे :

काटेरी तारांचे कुंपण

२) **बचावात्मक धोरण** : ब्रिटिश काळात वायव्य भारताचा भाग हा संवेदनशील होता. ब्रिटिशांच्या दृष्टीने चीन व पर्यायाने तिबेट हे सुरक्षेच्या दृष्टीने आव्हानात्मक होते. पहिल्या प्रश्नावर ड्यूरंड रेषेच्या मार्गाने उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न झाला. तिबेटवर चीनला आधिपत्य करण्याची सुप्त इच्छा होती. परंतु त्याकाळात या रेषेमुळे चीनला तिबेट अधिपत्याखाली आणता आला नाही. तिबेटला स्वायत्त राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला होता.

३) **सागरी सुरक्षा** : ब्रिटिशांनी हिंदी महासागरावर नियंत्रण प्राप्त केल्यानंतर पश्चिमेस सुवेझ कालवा व पूर्वेस मलाक्काच्या सामुद्रधुनी या सागरी मार्गावर नियंत्रण मिळवले. त्यामुळे सागरमार्गे आक्रमणाचा धोका फारसा राहिला नाही.

प्रत्येक देश आपल्या राष्ट्रहिताच्या रक्षणासाठी प्रयत्नशील असतो. राष्ट्रीय सुरक्षा हा राष्ट्रहिताचा महत्त्वाचा घटक आहे. लष्करी इतिहासाच्या अभ्यासातून आपण प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक या तीन कालखंडांवर प्रकाश टाकला. त्यामागील हेतू असा की, युद्धतंत्रात काळानुसार कसे बदल होत गेले हे स्पष्ट व्हावे. शस्त्रास्त्रपद्धती, तंत्रज्ञान, युद्धनीती यांमध्ये असंख्य बदल झाले आहेत. सुरुवातीच्या काळात लहान मोठी राज्ये व त्यांची धोरणे पाहिली.

सीमा स्तंभ

ब्रिटिशांचे भारतासंबंधीचे धोरणही पाहिले. आज स्वातंत्र्यानंतर आपण भारताच्या राष्ट्रहिताकडे पाहतो आहोत.

गतकालीन इतिहासाच्या मदतीने स्वतंत्र भारताचा लष्करी इतिहास समजणे सोपे जाते. भारत आपल्या राष्ट्रीय सुरक्षेची जोपासना कशी करणार? यासारख्या प्रश्नांचा आपण भारताच्या लष्करी इतिहासात अभ्यास करतो.

Please see the following websites for further information :

1. Durand Line Written By : The Editors of Encyclopaedia Britannica.

<https://www.britannica.com/event/Durand-Line>

2. McMahon Line, international boundary, China-India Written By : The Editors of Encyclopaedia Britannica.

<https://www.britannica.com/event/McMahon-Line>

प्र.१. योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

- i) चोल राजांनी आपला साम्राज्यविस्तारपर्यंत केला.
अ) आग्नेय आशिया ब) पश्चिम आशिया
क) अफगाणिस्तान ड) उत्तर आशिया
- ii) १७५७ च्या प्लासीच्या युद्धाने भारतात सत्तेचा पाया घातला.
अ) मराठी ब) ब्रिटिश
क) मुघल ड) फ्रेंच

प्र.२. दिलेली विधाने चूक का बरोबर हे सकारण स्पष्ट करा.

- i) पानिपतचे पहिले युद्ध हुमायून व इब्राहिम लोदी यांच्यात झाले.
- ii) छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भारतीय साम्राज्याच्या संकल्पनेचा पाया घातला.

प्र.३. खालील घटकांमधील परस्परसंबंध लिहा.

- i) शस्त्रास्त्र प्रणाली आणि युद्धतंत्र
- ii) सरहद्द आणि सीमा रेषा

प्र.४. दिलेल्या चित्राचे निरीक्षण करून त्या विषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

प्र.५. खालील बाबींवर तुमचे मत मांडा.

अकबराच्या सुलेह कुल धोरणाचे काय महत्त्व आहे ?

प्र.६. खालील प्रश्नाचे उत्तर लिहा.

लष्करी इतिहासाचा अभ्यास करणे का गरजेचे आहे ?

उपक्रम :

१९१४ च्या सिमला परिषदेत मॅकमहॉन रेषा निश्चित केली गेली. नकाशावर ती रेषा शोधा. सिमला परिषदेत कोणी भाग घेतला होता आणि त्या रेषेची निर्मिती कशी केली गेली ते शोधा.

